

Населений пункт	Категорія та час існування	Джерела
Павлоградські хутори	Гетто	ДАРФ. – Р. – 7021, оп. 76, спр. 830, арк. 736. Утримувалось 1 тис. осіб.
с. Петриківка	Концтабір	ЦДАГОУ. – Ф. 57, оп. 4, спр. 212, арк. 60.
	Табір цивільного населення (1942 р.)	ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 12, арк. 43; спр. 184, арк. 27; спр. 922, арк. 48–51; спр. 105, арк. 3. Утримувалось 50 чоловік.
Петропалівський район с. Дмитрівка к-п “Перемога” “Сталінська п’ятирічка”	Табір військовополонених (лютий 1943 р.)	Утримувалось 512 осіб. Слободянюк М. А., Шахрайчук І. А. Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Відчизняної війни 1941–1945 рр. – Д.: Оксамит-Текс, 2005. – 294 с.
Синельникове	Табір цивільного населення	ДАРФ. – Ф.Р. – 7021, оп. 57, спр. 514, арк. 55 зв.
Софіївський район с. Любимівка	Гетто (грудень 1942 р. – січень 1943 р.)	ДАРФ. – Ф.Р. – 7021, оп. 149, спр. 36, арк. 30. Ув’язнено 500 осіб, до січня 1943 р. знищено близько 1 тис. осіб.
с. Чаплино	Табори військовополонених (липень 1941 р. – грудень 1943 р.)	- 3-армійський збірно-пересильний пункт - Лагеря советских военнопленных в Белоруси. (1941 – 1944 рр.) справочник / авт. сост. В. И. Адамушко (гл. ред.) – Минск: НАРБ, – 192 с. - Смыслов О. С. Плен. Жизнь и смерть в немецких лагерях / О. С. Смыслов. – М.: Вече, 2014. – 448 с.
с. Червонопартизанське	Табір цивільного населення	ЦДАГОУ. – Ф. 57, оп. 4, спр. 212, арк. 60. ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 212, арк. 43; спр. 184, арк. 7; спр. 922, арк. 48, 51; оп. 8, спр. 105, арк. 3.
Широківський район, с. Широке	Гетто	ДАРФ. – Ф.Р. – 7021, оп. 149, спр. 36, арк. 87–90. Табір для євреїв у приміщенні колгоспної конюшні, утримувалось 340 осіб.

Примітка: ДАРФ. Ф.Р. – 7021. Надзвичайна державна комісія зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам.

ЦДАВО КМФ. Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських адміністративних установ, армійських груп та їх тилових охоронних підрозділів, що діяли на окупованих східних територіях (1939–1945 рр.).

АРХІРЕЙСЬКИЙ Д. В.

УДК 94(477)“1918/1919”

ВІЙСЬКОВА ПРИСУТНІСТЬ МАХНОВЦІВ У КАТЕРИНОСЛАВІ

У статті розглядаються епізоди збройної боротьби махновських повстанців за губерньський центр Катеринослав у контексті Української революції 1917–1921 рр.

Ключові слова: Махно, Катеринослав, повстанці, війська, наступ, оборона.

В статье рассматриваются эпизоды вооруженной борьбы махновских повстанцев за губерньский центр Екатеринослав в контексте Украинской революции 1917–1921 гг.

Ключевые слова: Махно, Екатеринослав, повстанцы, войска, наступление, оборона.

The article deals with the episodes of the armed struggle of the Makhnovist rebels for provincial center Yekaterinoslav in the context of the Ukrainian revolution of 1917–1921.

Key words: Makhno, Ekaterinoslav, rebels, troops, attack, defense.

Махновський рух, будучи важливою інтегральною складовою Української революції 1917–1921 рр., тим не менш здебільшого сприймається як локальне, регіональне явище. Проте повноцінні, ґрунтовні дослідження регіональних аспектів махновщини безперечно дозволять одержати більш якісні узагальнення, здатні вплинути на адекватне переосмислення всієї революції.

Частина наукових праць, які утворюють бібліографічний комплекс махновщини, присвячена саме регіональним аспектам цього руху [1; 11; 15; 17–19]. Втім, їх не так вже й багато і вони не формують цілісні й детальні уявлення про боротьбу махновців в окремих регіонах, районах, адміністративних одиницях. Таке твердження цілком справедливе й щодо присутності махновців у Катеринославі. Звісно, у синтетичних працях з історії махновського руху описуються епізоди пе-

ребування підрозділів армії Н. Махна у губерньському центрі [2, с. 42–46, 56, 57, 64, 66, 275, 329, 335?339, 365, 366; 5, с. 63–67, 148, 149; 7, с. 95–100, 267–270; 9, с. 68–70; 12, с. 70–72, 74, 82, 165, 203, 218, 219, 222–224; 13, с. 90–95; 16, с. 29, 30, 78?81, 93, 94; 20, с. 124–128, 245–247], проте спеціальні праці, присвячені відповідним подіям, фактично відсутні.

Отже, є необхідність окреслити хронологію присутності махновських формувань у Катеринославі. Актуальними і перспективними для подальших досліджень залишаються проблеми військово-політичних обставин появи і присутності махновців у місті, ставлення повстанців до городян, взаємодія з різноманітними місцевими політичними організаціями тощо. В цілому нараховується шість окремих епізодів, коли махновці самостійно або у спів дії з якимись ситуативними союзниками захоплювали

Катеринослав на короткий чи довгий час і знову його втрачали.

Перший, достатньо відомий, епізод датується кінцем 1918 - початком 1919 року. Напередодні падіння в Києві уряду гетьмана П. Скоропадського на Катеринославщині склалася доволі заплутана ситуація, коли відразу кілька політичних сил претендували на статус вищої влади. Якщо Правобережна Катеринославщина більш-менш контролювалася військами та структурами новоствореної Директорії УНР, то повстанські формування лівобережної частини губернії, включаючи махновців, явно не поспішали визнавати над собою владу УНР. У самому Катеринославі на владу претендували три сили: більшовики, які контролювали міську раду робітничих депутатів; 8-й корпус гетьманської армії, який в цілому тяжів до білих; війська Директорії УНР. Також у Катеринославі залишалися деякі німецько-австрійські частини, які тримали нейтралітет, прагнучи безперешкодно виїхати на батьківщину.

Після відставки гетьмана місцеві більшовики спробували перехопити ініціативу у прихильників Директорії і скликали на 21 грудня у Зимовому театрі (теперішній імені Горького) засідання ради депутатів. Українська влада заборонила це зібрання, більшовики відповіли закликами до страйку. Сприймавши це як спробу заколоту, українці розгромили всі комуністичні осередки та штаби, арештувавши чи вигнавши з міста їх активістів. Натомість більшовики залишили за собою контроль Нижньодніпровська, Кам'янського і Новомосковська, робітничих передмість Катеринослава [2, с. 43].

До 26 грудня власті УНР спромоглися також роззброїти залишки німецько-австрійської залоги і вигнати з міста 8-й корпус, який пішов на південь на з'єднання з Добровольчою армією білих.

Більшовики у контрольованій ними зоні нараховували максимум до 500 бійців, щоправда, у самому Катеринославі вони залишили організоване підпілля. Українських же вояків у губерньському місті було близько

3-4 тисяч. Бажаючи встановити свою владу у Катеринославі і не маючи для цього достатніх сил, більшовики вирішили домовитися з махновцями. 26 грудня у Нижньодніпровську зібралось союзне військо, у складі якого було понад 400 більшовиків, 200 есерівських повстанців і близько тисячі махновців [2, с. 43]. За іншими даними, союзники махновців перед наступом на Катеринослав налічували 800 повстанців із прокомуністичних загонів Лівобережної Катеринославщини, 400 катеринославських робітників-більшовиків та 200 бійців групи місцевих лівих есерів та анархістів [12, с. 72]. Більшовицький губревком запропонував загальне військове командування Н. Махну, а сам претендував на роль вищої політичної інстанції.

Немає підстав думати, що Махно спокусився на посаду чи що його штабісти не мали власних розроблених планів. Махновці не були сліпим знаряддям політики місцевих більшовиків. Ще в середині грудня, під час переговорів у Катеринославі з отаманом УНР Г. Горобцем, вони переконались у наявності в місті значних арсеналів, складів, великої кількості гармат тощо. На оволодіння цими скарбами завжди голодні на зброю махновці і розраховували, адже селянським повстанцям влада над містом була ні до чого. Представник Махна у більшовицькому губревкомі О. Марченко вважав, що, захопивши Катеринослав на декілька днів, повстанці встигнуть виконати свій план і переправити на лівий берег Дніпра всю наявну у місті зброю [2, с. 43]. Вони мали поспішати ще й тому, що розвідка доносила про просування на Катеринослав залізницею від Кременчука чисельного корпусу січових стрільців.

О п'ятій годині ранку 27 грудня по залізничному мосту з Нижньодніпровська до Катеринослава рушив черговий робочий потяг. Але під виглядом робітників у ньому їхав махновський авангард, перед яким було поставлено задачу захопити залізничний вокзал і річкову пристань, що знаходились поблизу мосту. В авангарді був гуляйпільський загін на чолі з самим Махном. За ним

двома ешелонами просувався загін повстанців на чолі з С. Каретниковим. Дві роти більшовицького Новомосковського радянського полку перетнули міст пішки одночасно з ешелонами. На правому березі вони мали повернути праворуч і вздовж Дніпра наступати на робітничі передмістя Кайдаки [2, с. 43].

Задачу наступати полегшило те, що вояки Директорії почувалися безпечно після встановлення у місті свого правління і через різдвяні свята. Тому застава на мосту була захоплена зненацька і мовчки роззброєна. Перший махновський потяг підійшов до т. зв. військової платформи вокзалу, і авангард, зчинивши стрілянину, прийнявся за справу. Вокзал, привокзальна площа, найближчі вулиці були захоплені за лічені хвилини. Вояки-українці розбігалися фактично без бою, і махновці вже на вокзалі у якості перших трофеїв захопили 20 кулеметів і 4 трьохдюймові гармати [2, с. 44; 6, с. 364, 365]. Підійшли ешелони Каретникова і за сигнальною ракетою повстанці почали атаку на центр міста вздовж центрального проспекту. Більшовицькі роти, згідно з планом, повели наступ в інший бік.

Щоправда, П. Василюк, який у цей час був начальником політичного відділу штабу республіканських (УНР) військ Катеринославщини, стверджував, що Панченко, командир 2-ї роти Новомосковського радянського полку (отже, вважався більшовиком, а не махновцем), після переходу залізничного мосту повів свій підрозділ на зачиску вулиць, які знаходилися між Дніпром і центральним проспектом [3, с. 86, 87]. Це означає, що принаймні якась частина більшовицьких військ брала участь у боях за центр Катеринослава. Василюк також згадував, що вже о сьомій ранку 27 грудня республіканці відбили першу атаку супротивника на готель "Асторія" (причому автор спогадів вважає, що це були саме більшовики), де знаходився головний штаб місцевих військ Директорії. Нібито внаслідок контракти українці відкинули супротивника ледь не до вокзалу. Тоді Н. Махно особисто теле-

фоном викликав на допомогу озброєних робітників Брянського заводу [3, с. 86, 87].

Інший важливий бій відбувся того ж дня у районі Клубної вулиці, до якої махновці та, як підкреслює П. Василюк, більшовики дісталися під час другої атаки. Наступаючим вдалося захопити приміщення Англійського клубу і встановити на дахах сусідніх будинків кулемети. Під час контратаки республіканських вояків на чолі з отаманом А. Гулим-Гуленком махновці і більшовики відійшли з Клубної вулиці, навіть кулемети не допомогли [3, с. 86, 87]. Проте незабаром махновці перейшли у наступ, змушуючи супротивника відступати у нагірну частину міста.

У цілому бій тривав протягом двадцяти годин, тобто до глибокої ночі 28 грудня. Після недовгої паніки українські вояки організували більш серйозний опір [2, с. 44]. Впродовж 27 грудня вони повільно відходили з центру у нагірну частину міста, перестрілюючись з наступаючими махновцями. Надвечір місто було поділено: союзники контролювали центральну підгірну його частину, українські вояки - нагірну. Тоді Махно поділив своє військо: гуляйпільський загін був відправлений у західну частину міста на допомогу ротам більшовиків (можливо, він не хотів, аби більшовики контролювали бодай би один район міста), бійці Каретникова контролювали центр з вокзалом.

Протягом дня в місті відбувались доволі цікаві події. Махновці звільнили з в'язниць усіх арештантів, у тому числі кримінальних злочинців, як жертв режимів. Одразу почались грабунки, які у народній пам'яті надовго були пов'язані саме з махновцями, хоча Махно офіційно забороняв своїм бійцям грабувати катеринославців і навіть розстрілював спійманих крадіїв. 30 грудня союзники видали "Бюлетень № 1 Катеринославського губернського Військово-революційного комітету", в якому Н. Махно особисто звернувся до населення і вояків з категоричним проханням не брати участь у "контрреволюційній вахцалії". Головнокомандуючий союзними силами, зокрема,

сповіщав: "Аби припинити цей розгул розпусти, що здійснюється безчесними людьми, які ганьблять усіх чесних революціонерів..., я іменем партизанів усіх полків оголошую, що всілякі пограбування, розбій та гвалт ні в жодному разі допущені не будуть... Кожний злочинець, який здійснив злочин взагалі і зокрема під іменем махновців чи інших революційних загонів..., буде нещадно розстрілюватися..." [4].

У відповідь були підпалені торговельні ряди Озерного базару, що, звичайно, ще більше дестабілізувало ситуацію. Махно, недовго думаючи, конфіскував решту краму, зробивши базар своєю "продовольчою базою" [2, с. 44]. Здобиччо махновців також стали міські банки, державні установи, склади, арсенали. Поки тривав бій, вони не могли організувати правильний і безперервний вивіз трофеїв, але безперечно, що перші вантажні роботи почалися ще 27 грудня.

Під вечір першого дня українські воляки вкотре спробували контратакувати, розпочавши гарматний обстріл центру. Махновці втяглися у перестрілку, водночас повівши наступ на гарматні позиції супротивника. Значна артбатарея директоріїців (16 гармат) добровільно перейшла на їх бік, відкривши вогонь по своїх. (Хоча учасник тих подій, більшовик-залізничник Д. Годін, свідчить, що "перший гарматний постріл по петлюрівському штабу" пролунав 27 грудня "ранком з військової платформи ст. Катеринослав" [6, с. 364, 365]). Українські стрільці відступили на західну окраїну Катеринослава, намагаючись залишити під контролем станцію Діївка [2, с. 44]. Пізно вночі 28 грудня бій нарешті вщух.

Наступного дня союзники займалися кожен своїм. Махновці, виставивши заслони на західному напрямку, продовжували звозити трофеї на вокзал, завантажуючи потяг. Більшовики, потихеньку перезатвердивши губревком таким чином, щоб у його складі не було ані махновців, ані есерів, продовжили озброювати заводські робочі дружини [2, с. 45]. Слід сказати, що довгий час історики від компартії переконували, що ці

дружини катеринославського пролетаріату створювалися саме більшовиками, отже, ними контролювалися і використовувалися. Наразі існує думка, що ініціаторами створення робітничих дружин були не більшовики, а самі робітники, можливо під впливом популярних серед місцевого пролетаріату меншовиків та правих есерів [12, с. 74]. Робили вони це для того, аби захистити свої заводи і житлові квартали від мародерства і грабунків. Більшовики приписали цю заслугу собі, аби не ставилось під сумнів їх право "першої ночі" відносно катеринославського пролетаріату. Про те, що робітничі дружини були не об'єктом, а суб'єктом місцевої політики, переконливо свідчать подальші події. 30 грудня взаємна нещирість союзників нарешті дала свої сумні результати. На прохання есерів Махно почав вимагати, аби більшовики реорганізували губревком на більш справедливих представницьких умовах. Більшовики відмовились, продовжуючи озброювати заводські дружини. Махно, сконцентрувавши увагу на виконанні власного плану, особливо і не наполягав, але, як пізніше був змушений визнати, такий розлад негативно вплинув на бойовий дух бійців на позиціях.

Катастрофа сталась 1 січня, коли з боку Діївки увійшли українські січові стрільці отамана Р. Самокишина, розпочавши новий гарматний обстріл міста. Махновські і більшовицькі заслони фактично не чинили опору, хутко відступаючи у центральну частину міста. Махно спробував організувати відступ через міст на лівий берег, але несподівано у спину вдарили робочі дружини, намагаючись взяти під контроль міст і відрізати махновцям шлях до відступу. Виявилось, що самопризначений більшовицький ревком фактично не мав над робітниками контролю: пролетарі стріляли у спину як махновцям, так і більшовикам. Катеринославський пролетаріат, як видно, на цьому етапі волів домовлятися з Директорією. До речі, Д. Годін засвідчував, що більшовики (поза сумнівом малися на увазі їх місцеві керівники) залишили місто завчасно [6, с. 364, 365].

Махно особисто очолив прорив до мосту. Внаслідок на лівий берег змогли перейти нечисленна повстанська кавалерія, тачанки і два ешелони з піхотою. Вдалося також провести потяг із трофейною зброєю. Але більша частина махновців була відрізнена від переправи і, притиснута до Дніпра, змушена форсувати ріку по кризі, розбитій вибухами снарядів. Січові стрільці та бійці робочих дружин розстрілювали їх темні силуети, чудово помітні на білому тлі. Таким чином, у самому місті і на кризі Дніпра в цілому загинуло тільки махновців 600 душ [2, с. 46]. За іншими даними, вирватися з Катеринослава вдалося всього 200 повстанцям [20, с. 128]. Стрільці миттєво захопили міст і загрожували Нижньодніпровську. Н. Махно особисто зі станції Пост-Амур у телефонному режимі керував евакуацією з Нижньодніпровська махновського ешелону зі зброєю. На жаль для повстанського командира, ешелон з махновською піхотою наштотхнувся вночі на свій же бронепотяг [6, с. 364, 365], а ешелон зі зброєю був заблокований ворожими до махновців залізничниками. Розчарований Махно залишив більшовиків у Нижньодніпровську і повів рештки свого війська на Синельникове, сподіваючись зупинити січових стрільців там.

Другий шанс увійти до Катеринослава випав махновцям вже наприкінці січня 1919 р. Махновські формування під шаленим тиском білих були змушені залишити свої базові райони у Бердянському, Маріупольському повітах та південній частині Олександрівського. І хоча протягом 23?25 січня повстанцям вдалося взяти під контроль Олександрівськ, Іларіонове та Нижньодніпровськ, потіснивши звідти війська УНР, у протистоянні з білими вони програвали, у зв'язку з чим великі надії покладалися ними на війська Червоної армії, що входили якраз на територію Катеринославської губернії з боку Харківщини.

Очевидно, що перші контакти махновців з наступаючими від Харкова вздовж залізниці підрозділами червоних відбулись на дільниці Лозова - Синельникове [2, с. 64].

21 січня 1919 р. авангард червоних військ під командою П. Дибенка увійшов у Синельникове, де знаходилась махновська залога. Офіційні переговори відбулись 26 січня у Новомосковську. Махновці погоджувалися влити свої формування до групи військ Дибенка і допомогти боротися проти частин Директорії, а Дибенко гарантував їм допомогу військами і зброєю проти білих.

Поки у Новомосковському йшли переговори представника махновців О.Чубенка з Дибенком, війська останнього просунулись на південний захід і зранку 24 січня увійшли в Іларіонове та Нижньодніпровськ. Ставала можливою атака на Катеринослав, але у червоних бракувало для цього власних сил. Тому до штурму було вирішено залучити махновців. Проте війська отамана Директорії Самокишина спробували у ніч на 25 січня вибити супротивника із Нижньодніпровська [10, с. 279], насамперед для того, аби захистити єдину переправу через Дніпро - залізничний міст. Підрозділи махновців (на жаль, про їх чисельний склад і командирів можна говорити тільки гіпотетично) очевидно посилити червоних у боротьбі за Нижньодніпровськ [2, с. 66].

Джерела інформації містять суперечливі дані про день входження більшовицько-повстанських військ у Катеринослав. Ю. Митрофаненко та Т. Цимлякова, посилаючись на документи радянських збірок "Гражданская война на Екатеринославщине" та "Гражданская война на Украине. 1918?1920" (т. 1, кн. 2), переконують, наприклад, що вже "26 січня о 15 год. Катеринослав було захоплено більшовицькими військами" [10, с. 279]. Проте, за даними В. Білаша, що пізніше був начальником штабу махновської армії, штурм губерньського центру червоними та махновцями розпочався тільки у ніч на 27 січня [2, с. 66]. Друга версія, на наш погляд, є більш переконливою.

В цілому вирішальний бій за губерньське місто розвивався таким чином. У ніч на 27 січня значні сили повстанців (махновців, можливо, й інших; за деякими даними, участь у штурмі брав анархістський загін

М. Никифорової [12, с. 82]) атакували залізничний міст, відволікаючи на себе основні сили оборонців. Західніше, вище за течією Дніпра, ймовірно, у районі тодішнього села Кам'янка, по кризі перейшли ріку частини червоних [2, с. 66], можливо у декількох місцях водночас, аби не дозволити військам УНР сконцентрувати тут достатні для оборони сили. Наступаючі червоні, вочевидь, мали намір перерізати залізничну лінію Катеринослав - П'ятихатки, аби замкнути кільце оточення і не дати можливості захисникам отримати підкріплення.

Важко сказати, хто із союзників відіграв вирішальну роль у цій баталії, проте оточити українських вояків у місті червоні з махновцями не змогли. Повстанці у жорстокому протистоянні змогли взяти залізничний міст і розпочати наступ на центр Катеринослава. Тільки наступного дня, коли українські вояки відступили на Верховцеве і Кременчук, губернський центр перейшов під контроль червоних. Махновцям, як і дотепер, місто не було потрібно, тому вони не брали участь в урочистих парадах переможців, а того ж дня перекинули всі свої сили звідси південніше, на лінію протистояння з білими.

Утретє махновці увійшли до Катеринослава у липні 1919 р. Як відомо, наприкінці травня 1919 р. білим вдалося прорвати фронт червоних і махновців у Донбасі і розпочати широкомасштабний наступ углиб України. На кінець червня фронт відсунувся до Дніпра. 30 червня козаки генерала А. Шкура захопили Катеринослав. Кримська армія червоних, яка завдяки махновцям встигла вийти з Криму, того ж дня була реорганізована у Кримську дивізію, командиром якої був Дибенко, а його заступником - І. Федько. Основна маса махновських частин, але без Махна та його найближчого оточення, увійшла до складу саме цієї дивізії.

На початку липня Дибенко наказав заступникові відновити у білих Катеринослав, для чого виділив два махновські полки - піхотний Т. Вдовиченка та кавалерійський В. Куриленка. 15 липня Федько атакував гу-

бернське місто одночасно від Сурсько-Литовського, Красноплля та Сухачівки силами двох махновських і кількох червоноармійських полків. Частини червоних не витримали контратаки білокозаків ще на підступах до міста і почали панічно відступати. Лише махновці, які змогли увійти до міста, витримали кілька годинний бій у південному передмісті (по Сурському шляху). Зрозумівши всю безперспективність подальшої боротьби, Куриленко і Вдовиченко вийшли з міста, вишикували свої полки в степу у каре і, відбиваючи вогнем і багнетами кінні атаки козаків, у повному порядку відступили до Михайлівки (суч. Сурсько-Михайлівка) [2, с. 275].

Четверта, п'ята та шоста появи махновців у Катеринославі мають відношення до масштабного протистояння українських повстанців з білими у Нижньому Подніпров'ї протягом жовтня/грудня 1919 р.

Після прориву денікінського фронту під Уманню наприкінці вересня 1919 р. махновська армія трьома колонами вирушила у південно-східному напрямку, пробиваючись до своїх базових районів у Північному Приазов'ї. 1-й корпус Револуційної повстанської армії України (махновців) (далі РПАУ(м)) під командою О. Калашникова кінцевим пунктом свого маршруту мав Катеринослав. З певних причин частини корпусу ще на марші виявилися розпорощеними. Першим до Катеринослава з правобережного боку підійшов 13-й піхотний полк на чолі з П. Лашкевичем. 9 жовтня полк зайняв Сурсько-Литовське, але на підході до самого Катеринослава наштовхнувся на сильний опір супротивника. Не маючи достатніх сил прорвати оборону білих, Лашкевич взяв місто в облогу, очікуючи підкріплен [2, с. 315].

Основні сили махновців перейшли на лівий берег південніше, у Кічкасі. Звідти, від Олександрівська, 2-й піхотний полк 1-го корпусу повів наступ на Синельникове, прагнучи оточити Катеринослав зі сходу. 6 жовтня полк зайняв Софіївку і Михайлово-Лукашеве і з місцевими повстанцями атакував Славгород, де білі встигли організувати оборону.

10?11 жовтня сюди підійшов 1-й піхотний полк О. Клейна зі складу корпусу Калашникова, але Славгород залишався за білими. Тільки в середині жовтня повстанцям вдалося нарешті взяти містечко і, розвиваючи наступ, тимчасово захопити й Синельникове [2, с. 316]. Проте вже незабаром під контрударами білих махновці змушені були відходити з Лівобережжя. Відхід на Правобережжя був безглуздом без встановлення негайного контролю над Катеринославом. Лашкевич одержав категоричний наказ штабу РПАУ(м) взяти місто, яке оборонялося 4-ю зведеною дивізією білих і бригадою Державної варти, виключно силами свого полку.

Протягом 21-25 жовтня Лашкевич безрезультатно атакував губернський центр [12, с. 203], отож, йому нічого іншого не залишалося, як застосувати військові хитрощі. Знаючи, що наближається базарний день, коли навколишні селяни везимуть на Катеринославські ринки свою продукцію, комполку вирішив скористатися цією нагодою і під виглядом селянських валок направити у суботу, 25 жовтня, у місто своїх бійців. Скориставшись дивовижною безпечністю оборонців, махновські диверсанти зайняли стратегічні позиції всередині міста і в певний час розпочали вбивчу стрілянину. Це стало сигналом для загального наступу, і ще до вечора доля Катеринослава була вирішена. Махновцям активно допомагали місцеві "робітничі загни під керівництвом більшовиків, лівих есерів, боротьбистів, анархістів" [12, с. 204]. Залога білих була переважно знищена, лише частині вдалося по залізничному мосту відійти на лівий берег, у Нижньодніпровськ.

Якщо вірити В. Волковинському, то "базарні" витівки махновців 25 жовтня загальним штурмом міста не завершилися, бо повстанці, пострілявши з кулеметів, відійшли у степ. Вирішальний наступ відбувся 28 жовтня за підтримки робітничих дружин. Примітно, що активну участь в організації оборони Катеринослава від махновців узяв

колишній голова Державної думи Російської імперії М. Родзянко [5, с. 148].

Взявши під охорону залізничний міст, махновці надійно прикрили Катеринослав з боку Дніпра. Проте із західного, кременчуцького напрямку, повстанцям загрожували частини генерала Я. Слащова. Намагаючись захиститися з цього боку, командування РПАУ(м) перекинуло під Верхньодніпровськ 2-й полк 1-го корпусу на допомогу місцевим повстанцям [2, с. 329]. Основні ж сили махновської армії залишалися у районі Кічкаської переправи й Олександрівська, де 7-8 листопада відбулась масштабна битва, в ході якої махновці відкинули білих і спокійно вивели всі свої формування на Правобережжя. Скориставшись тим, що кращі підрозділи РПАУ(м) були південніше, генерал Слащов здійснив вдалу спробу захопити Катеринослав. Розмістивши своїх бійців у декількох ешелонах, генерал повів їх на місто, поставивши на чолі колони два бронепотяги. Слащову вдалося швидко проскочити П'ятихатки, Верхньодніпровськ, Сухачівку. На світанку 8 листопада білі увірвалися до Катеринослава, відтиснувши 13-й полк Лашкевича на Сурсько-Литовське. Захопивши залізничний міст через Дніпро, генерал переправив на правий берег Туземну дивізію [2, с. 335]. Слащов збирав до купи і приводив до ладу свої війська, аби продовжити наступ далі, у центр махновської території. Втрата махновцями Катеринослава створила для них серйозну загрозу, тому було прийнято рішення негайно повернути місто. Під Катеринослав було перекинуто 1-у кавбригаду Петренка, 1-й Катеринославський піхотний полк Клейна, штабну кінну сотню. До штабу 13-го полку Лашкевича у Сурсько-Литовському виїхали Махно, начальник штабу РПАУ(м) В. Білаш і члени Реввійськради армії. 10 листопада на південних підходах до Катеринослава вже зосереджувалось 9 тис. махновської піхоти, близько 3 тис. кавалерії, до 10 гармат і 87 кулеметів. За даними махновців, білі у самому місті мали до 6 700 чоловік піхоти, до 15 гармат і 75 кулеметів, але у селі Лоцманська Кам'янка зай-

мали позиції кавалерійські підрозділи Слащова, в тому числі 1-а Туземна дивізія, чисельністю у 5 тис. шабель, з 50 кулеметами і 16 гарматами. Імовірно, у місті знаходились і слащовські бронепотяги, яким махновці не могли нічого протиставити [2, с. 336].

Намагаючись перехопити ініціативу, Махно з Білашом розробили план наступу на місто, згідно з яким махновська піхота у ніч на 11 листопада мала потайки підійти до Катеринослава, а кіннота - до Лоцманської Кам'янки. Таким чином, 1-й полк мав обійти місто із заходу і по Сухачівському шляху наступати на фабрично-привокзальний район, 13-й - атакувати вздовж Сурсько-Литовського шляху з виходом у центральну частину міста. Махно і Білаш на чолі кавалерії мали виключити з гри ворожу кінноту. Початок штурму призначався на 2 години ночі 11 листопада.

Серйозні бойові операції завжди починаються із розвідувальних дій. У даному випадку махновська кіннота розвідка на чолі з Білашем фактично визначила долю битви за Катеринослав. Обстежуючи вночі північно-західний край Лоцманської Кам'янки, махновські роз'їзди, озброєні ручними кулеметами "Льюїс", виявили, що чеченці Туземної дивізії вишикувалися у похідну колону на центральному майдані села. Використовуючи фактор несподіваності, махновці з кількох боків впритул розстріляли ворожу колону і розсіяли її. Попереджена махновська кавбригада, яка була за версту від села, виступила вийшла на Лоцманську Кам'янку, аби біла кіннота не оговталась і не відійшла на Катеринослав. Однак чеченці так і не змогли організувати правильну оборону. Основна їх частина потрапила у полон [2, с. 336-338].

Поки махновські кіннотники здійснювали зачистку Лоцманської Кам'янки, 1-й і 13-й піхотні полки розпочали штурм Катеринослава під гарматну канонаду. Найзапекліші бої відбулись у фабрично-привокзальному районі, поблизу залізничного мосту, адже всі розуміли стратегічне значення останнього. Клейну достатньо швидко вда-

лося захопити міст, відрізавши від нього значні сили оборонців. Опинившись у пастці, білі чинили запеклий опір, і полку Лашкевича довелося просто по трупах просуватися центральним проспектом у бік вокзалу. Близько 6-ї години ранку свої справи у Лоцманській Кам'янці нарешті завершила махновська кіннота, яка, залишивши ескадрон збирати трофеї і охороняти чисельних полонених, через слободу Мандриківка піднялась на пагорб, з якого починався Катеринослав. Підсиливши Лашкевича, Махно і Білаш поставили останню крапку у битві за місто. Білаш повідомляє, що у боях на вулицях Катеринослава білі втратили півтори тисячі вбитими і полоненими, ще до двох тисяч оборонців розбіглися по місту і 3 тис. змогли переправитись на лівий берег. Таким чином, близько 7-ї ранку махновці повернули Катеринослав під свій контроль [2, с. 338].

Однак було ясно, що довгого перепочинку у бойових діях не буде, для всіх було важливо залишити ініціативу за собою. У ніч на 17 листопада спеціальна ударна група Петренка переправилась біля Нових Кайдаків через Дніпро і зайняла село Кам'янка на протилежному березі. Звідти десантники атакували і зайняли Нижньодніпровськ, встановивши повний контроль над залізничним мостом через Дніпро. Але вже опівдні білі кинули проти Петренка три бронепотяги і кавалерію, змусивши повстанців відійти на правий берег. Бронепотяги намагались пробитися через міст до Катеринославського залізничного вокзалу, тому махновське командування прийняло поспішне рішення підірвати міст, що і було зроблено [2, с. 339]. Військовий історик О. Кавтардзе стверджував, що з 19 листопада частини корпусу генерала Я. Слащова вели постійні бої з махновцями на ділянці між Єлизаветградом та Катеринославом [8, с. 9]. У цьому районі оперували не кращі повстанські підрозділи, тому 8 грудня слащовцям вдалося раптовим кидком досягти залізничного вокзалу Катеринослава, хоча взяти все місто під повний контроль білі явно не встигли. Тим не менш,

Слащов негайно повідомив А. Денкіна про перемогу над махновцями [8, с. 9]. Відповідь Махна була не менш раптовою: махновцям вдалося повернути вокзал, захопивши при тому особистий потяг білого генерала. Слащов на чолі власного конвою змушений був пробиватися з оточення верхи.

Користуючись внутрішніми проблемами махновців, а також тим, що в середині грудня 1919 р. командування РПАУ(м) перебувало тимчасово поза межами Катеринослава, 3-й корпус Слащова втретє прорвався із заходу і 19 грудня зненацька захопив губернський центр. 1-й корпус махновців, який обороняв місто, відійшов на 35 верст південніше. Білі вчинили масові репресії проти хворих і поранених махновців, які залишались у міських шпиталях і лікарнях. Згідно з даними самого Я. Слащова, його 3-й корпус нараховував у цей час: 13-а піхотна дивізія - 800 багнетів, 34-а піхотна дивізія - до 1 200 багнетів, 1-й Кавказький стрілецький полк - близько 100 багнетів, Слов'янський стрілецький полк - також близько 100 багнетів, Терська (чеченська) кавалерійська бригада - близько 200 шашок, Донська кавбригада - близько 1 000 шашок, конвої штабу корпусу - близько 100 шашок. Отож, разом сили Слащова нараховували близько 3 500 багнетів та шашок, а також 32 гармати [14, с. 42].

23 грудня штаб РПАУ(м) почав формувати ударну групу з тих частин 1-го корпусу, що залишалися найбільш боєздатними, аби повернути Катеринослав. Слащов діяв двома угрупованнями: кіннота (Донська бригада генерала Морозова і бригада чеченців на чолі з генералом Скларовим) оперувала західніше Катеринослава, а піхота (зведені 13-а і 34-а дивізії, 1-й Кавказький і Слов'янський полки) прикривала місто з півдня. Відповідно махновці вирішили діяти двома групами - кавалерійською на чолі з Білашем і піхотною під командою Махна. На світанку 24 грудня махновська піхота зайняла Сурсько-Литовське. Від неї відокремилася група Петренка, яка в районі Старих Кайдаків - Лоцманської Кам'янки перепра-

вилась через Дніпро, зайняла Ігрені і Нижньодніпровськ, перекривши таким чином Слащову шлях на лівий берег. Петренко сповна скористався тим, що 1-а і 2-а Туземні дивізії білих (чеченці), які тримали фронт по Дніпру від Катеринослава до Олександрівська, самовільно залишили позиції і вирушили додому.

Кавалерійська бригада Білаша під Михайлівкою завдала поразки ворожій кінноті і відтіснила її до Карнаухівських хуторів на Дніпрі, західніше Катеринослава. Тут відбувся ще один переможний для махновців бій, після якого Білаш захопив Сухачівку. Повстанська кавалерія повільно просуvalась до міста, під вечір з боями захопивши останні на підступах до Катеринослава села - Краснопілля та Діївку. Але на штурм самого губернського центру сил не залишилось. Білаш дав бригаді перепочити на ніч, тим більше, що і повстанська піхота із своїм завданням вчасно не впоралась. Махно довго не міг зламати ворожу оборону в районі Сурсько-Литовського. Маневруючи, завдаючи удари по білих з тилу, він тільки під вечір досяг околиць міста. На світанку 25 грудня Слащов був повністю оточений і блокований у Катеринославі [2, с. 365]. Махновці готувались до вирішального штурму.

Загальна ситуація виглядала для повстанців нібито добре. Слащов ось-ось мав бути дотиснутий. Туземні дивізії білих, покинувши позиції, розблокували махновцям шлях на Лівобережжя. Ніщо не загрожувало повстанцям із заходу і півдня. Очевидно, махновці планували розгромити Слащова і зайняти Лівобережну Катеринославщину, аби домовлятися з наступаючими червоними як рівні з рівними.

Не зрозуміло, з яких причин, можливо тому, що у черговий раз на тиф захворів начштабу армії Білаш, 25 грудня наступ махновців на Катеринослав не відбувся. І Слащов, який чудово розумів усю небезпеку для свого корпусу, цим миттєво скористався. 26 грудня він прорвався через позиції піхоти 1-го махновського корпусу і вздовж правого берегу Дніпра стрімко вирушив на Олек-

сандрівськ, кинувши свої бронепотяги і частину обозів у Катеринославі.

Слід визнати, що Я. Слащов описав ці події у своїх спогадах явно інакше, ніж начальник штабу махновської армії В. Білаш. Генерал, по-перше, взагалі не згадав про оборонні бої під Катеринославом протягом 24 грудня. По-друге, свій відступ з міста він пояснив не військовою перевагою махновців, а необхідністю виконувати наказ А. Денікіна про відхід до Криму, де мав очолити оборону Північної Таврії та самого півострова [14, с. 41]. При тому бригаду генерала Склярова Слащов мав відправити до Миколаєва. Слащов переконує, що в 20-х числах грудня, перебуваючи у Катеринославі, він думав не стільки про бої з махновцями, скільки про організацію оборони Криму від червоних. 26 грудня 3-й корпус Слащова дійсно стрімко вирушив з Катеринослава на південь, пробиваючи порядки махновських формувань, і наступного дня вже був у районі Кічкаської переправи поблизу Олександрівська. Проте генерала з корпусом не було. Як згадує сам Слащов, він разом з бригадою 34-ї дивізії та обозами перед проривом корпусу вирушив залізницею на Миколаїв, де мав перевантажитися на судна і прямувати у Крим [14, с. 42, 43]. Ясно, що це мало відбутися до 24 грудня, тобто до того часу, як махновська кавалерія Білаша під Діівкою перетнула залізничний шлях із Катеринослава на захід.

Звільнений від білих Катеринослава напередодні приходу Червоної армії махновцям виявився непотрібним. Очевидно, насамперед тому, що предметом якихось військово-політичних домовленостей з більшовиками губернське місто вже не могло бути. А який протистояти червоним у цей період у махновців не було ні сил, ні бажання. Загони Петренка і Махна з-під Катеринослава наприкінці грудня прибули до Нікополя. А 30 грудня місто було зайнято більшовицьким партизанським загonom Нежданова. З кінця 1919 р. махновська присутність в адміністративному центрі Катеринослава щини більше не фіксується, не дивлячись

на активні дії повстанців у сільських районах губернії до початку 1920-х рр.

Масмо зазначити, що дослідження таких історичних проблем, як військова присутність махновців у Катеринославі, доцільні не тільки з краєзнавчої точки зору. Якісне вивчення регіональних сюжетів, тем, проблем дозволить побороти синдром т. зв. киевоцентризму у дослідженнях Української революції початку ХХ ст., який і досі домінує у вітчизняній історіографії.

Бібліографічні посилання

1. Архірейський Д. В. Отамани громадянської війни. Федір та Григорій Іванови / Д. В. Архірейський // Грані. - 2005. - № 4. - С. 15-21; № 6. - С. 15-22.
2. Белаш А. В. Дороги Нестора Махно. Историческое повествование / А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. - К., 1993.
3. Василюк П. Катеринославські події / П. Василюк // Ісаакові Мазепі на вічну пам'ять. - Мюнхен-Лондон, 1973. - С. 86-87.
4. Воззвание к гражданам гор. Екатеринослава и губернии // Бюллетень № 1 Екатеринославского Губернского Военно-Революционного Комитета. - 1918, 30 дек.
5. Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність / В. Волковинський. - К., 1994.
6. Годін Д. Тисяча дев'яносто вісімнадцятий / Д. Годін // Борці за Жовтень розповідають. (Спогади учасників боротьби за владу Рад на Катеринославщині). - Д., 1957. - С. 349-365.
7. Голованов В. Я. Нестор Махно / В. Я. Голованов. - М., 2008.
8. Кавтарадзе А. Г. Предисловие / А. Г. Кавтарадзе // Слащов-Крымский Я. А. Белый Крым. 1920 г.: Мемуары и документы. - М., 1990. - С. 3-28.
9. Кубанин М. Махновщина / М. Кубанин // Шумов С. А., Андреев А. Р. Махновщина. - М., 2005. - С. 25-293.
10. Митрофаненко Ю. С. Військово-політична ситуація в Катеринославі в січні 1919 р. / Ю. С. Митрофаненко, Т. М. Цимлякова //

Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. - Д., 2010. - Вип. 8. - С. 271-280.

11. Населевець Є. Анархо-махновський повстанський рух на Чернігівщині у 1919-1921 рр. / Є. Населевець // Сіверянський літопис. - 2006. - № 1. - С. 73-81.
12. Савченко В. А. Махно / В. Савченко. - Х., 2005.
13. Семанов С. Н. Нестор Махно. Вождь анархистов / С. Н. Семанов. - М., 2005.
14. Слащов-Крымский Я. А. Белый Крым. 1920 г.: Мемуары и документы / Я. А. Слащов-Крымский. - М., 1990.
15. Тимков О. А. Махновський рух на Херсонщині: спогади очевидців, архівні матеріали, гіпотези / О. А. Тимков. - Нововоронцовка, 1995.
16. Тимошук А. В. Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917

- август 1921) / А. В. Тимошук. - Симферополь, 1996.

17. Чоп В. М. "Вольный Бердянск": місто в період анархістського соціального експерименту (1918-1921 роки) / В. М. Чоп, І. І. Лиман. - Запоріжжя, 2007.
18. Чоп В. М. Нікопольщина в історії махновського руху (1919 р.) / В. М. Чоп // Наукові записки інституту української археографії та джерелознавства. - К., 2001. - Т. 6. - С. 340-348.
19. Шпилев А. Г. Революционно-повстанческая армия Украины в Курской губернии (рейд Н. И. Махно 21-27 января 1921 г.) / А. Г. Шпилев // Сіверщина в історії України: зб. наук. пр. - К.-Глухів, 2009. - Вип. 2: Мат. Восьмої наук.-прак. конф. "Сіверщина в історії України" (м. Глухів, 15-16 жовт. 2009 р.). - С. 167-178.
20. Шубин А. Анархия - мать порядка. Между красными и белыми / А. Шубин. - М., 2005.

